

PAMIĘCI TYCH, KTÓRZY ODESZLI

PROFESOR JÓZEF SMAGA (1937–2019)

5 listopada 2019 roku odszedł od nas Profesor Józef Smaga, wybitny Uczony, Nauczyciel, niekwestionowany autorytet w dziedzinie literaturoznawstwa rosyjskiego i współczesnej historii Rosji, jedna z najważniejszych postaci polskiej rusycystyki.

Napisany przez Niego w 1983 roku artykuł, poświęcony mało znanej wtedy w Polsce twórczości Andrieja Bitowa nosi tytuł *W walce ze schematami. W poszukiwaniu własnej drogi*. Zarówno tytuł tego tekstu, jak i jego treść wydają się trafnie oddawać nie tylko drogę naukową i niezwykle barwną osobowość Profesora Józefa Smagi, ale także Jego myślenie o literaturze.

Przekora i przewrotność w podejmowaniu tradycyjnych zagadnień, podważanie stereotypów, odkrywcość, polemiczność, cechy wymieniane jako charakterystyczne dla twórczości Bitowa odnieść wypada do samego Autora artykułu. Józef Smaga, obdarzony naturą polemisty, postępował zawsze w zgodzie z własnym sumieniem, pociągały Go kwestie sporne, dyskusyjne, niejednoznaczne, często zafałszowane, obłożone anatamą, szczególnie w środowisku radzieckich literaturoznawców. W wielu książkach, artykułach, esejach wypowiadał się przeciwko dogmatycznemu, wąskiemu rozumieniu literatury, negując jej wychowawczą misję, bo przecież literatura, jak pisał, ma być literaturą, „a nie wychowawczynią społeczeństwa, bowiem do tej funkcji nie ma ona żadnego tytułu”¹.

Po ukończeniu szkoły średniej w 1955 roku Profesor Smaga podjął studia rusycystyczne w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Krakowie. Po ich ukończeniu w 1959 roku rozpoczął pracę w macierzystej uczelni na stanowisku asystenta. Już wtedy przełożeni zwracali uwagę na Jego szerokie zainteresowania w zakresie literatury rosyjskiej, solidność, pracowitość, biegłą znajomość języka rosyjskiego i francuskiego, niepospolite zdolności dydaktyczne. Jego pracę magisterską *Petersburg w twórczości Fiodora Dostojewskiego* oceniono jako studium o wartości nieprzeciętnej. Jak się potem okaże, jednemu z największych koryfeuszy literatury rosyjskiej oraz jego dziełom poświęcił Józef Smaga wiele artykułów i esejów, by wspomnieć choćby *Fiodora Dostojewskiego „opowiadania fantastyczne”*, będzie też autorem

¹ J. Smaga, *Literatura rosyjska – barometr transformacji*, [w:] Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej PAU, t. IX, Kraków 2004, s. 59.

wyczerpujących wstępów do dwóch arcydzieł: powieści *Zbrodnia i kara* (1987, 1992) oraz *Bracia Karamazow* (1995), wydanych w serii Biblioteki Narodowej. Z wnikliwością i wrażliwością badawczą dostrzegał złożoność psychologiczną pisarza: geniusza i artysty słowa, ale też szowinisty i nacjonalisty, o którym wspominał, że „chyba żaden z geniuszy słowa nie był tak naiwny, o ile głupotą nie trzeba byłoby nazwać tej wiary Dostojewskiego w prosty lud. Dodam, że ja też pochodzę z ludu”². W jednym ze swoich tekstów stwierdził, że do Dostojewskiego trzeba wracać, bo czytanie go „przywrócić może u ludzi wrażliwość”. Współczesne odczytanie spuścizny autora *Braci Karamazow* przynosi artykuł *Wokół Wielkiego Inkwizytora. Dylematy Fiodora Dostojewskiego a współczesność*.

Jako badacz literatury rosyjskiej w początkowym okresie swojej działalności zajmował się Profesor Smaga prozą rosyjską pierwszej połowy XIX stulecia, w szczególności dojrzwaniem języka literackiego i powstawaniem nowoczesnej prozy rosyjskiej.

W 1967 r. za rozprawę *Życie i twórczość Antoniego Pogorielskiego na tle epoki*, napisaną pod kierunkiem Wiktora Jakubowskiego, Józef Smaga zdobywa tytuł doktora nauk humanistycznych. Zamknięciem tego etapu rozwoju naukowego było też wnikliwe studium o Mikołaju Gogolu *Z problematyki artystyczno-ideowego światopoglądu Mikołaja Gogola*, w którym badacz w sprzecznościach światopoglądowych i artystycznych autora *Martwych dusz* dostrzegł jedność, logikę i harmonię. Jako jeden z pierwszych polskich badaczy pisał o zjawiskach nieznanymi ogółowi odbiorców, dlatego też w następnym okresie swojej pracy skierował uwagę ku epoce „Srebrnego wieku” literatury rosyjskiej, wykazując i w tym względzie wielką pasję badawczą i tytaniczną wprost pracowitość. Rozprawę habilitacyjną poświęcił modernizmowi, ocenianemu w ówczesnym literaturoznawstwie radzieckim jako przejaw „kryzysu” (dekadencji) kultury burżuazyjnej, proponując przyjęcie terminu „dekadentyzm” jako nazwę wstępnej fazy kultury rosyjskiej końca XIX i początku XX stulecia.

Książka *Dekadentyzm w Rosji*, która stała się podstawą uzyskania w roku 1981 tytułu doktora habilitowanego, uznana została za prekursorską. Jednakże niesprzyjająca koniunktura polityczna lat 80. ubiegłego wieku spowodowała, że pomimo składanych obietnic nie pojawiła się żadna jej recenzja w ZSRR, nie doszło też do przekładu pracy na język niemiecki.

Podczas pisania rozprawy habilitacyjnej opublikował Józef Smaga szereg artykułów, poświęconych twórczości czołowych modernistów rosyjskich: *Poetycki model świata Fiodora Sologuba*, *Z problematyki prądów literackich rosyjskiego modernizmu*, *W poszukiwaniu harmonii (Aleksander Błok wobec swojej epoki)*, *Żywiol muzyczny w światopoglądzie Aleksandra Błoka*, *Paul Verlaine i Fiodor Sologub*. Płonem zainteresowań modernizmem rosyjskim jest też książka, napisana we współautorstwie z Krzysztofem Cieślikiem, *Kultura Rosji przełomu stuleci XIX–XX* (1991).

² *Dwie twarze Dostojewskiego*, rozmowa z prof. Józefem Smagą, „Dziennik Polski”, 11.02.2011, s. 8 (rozmawiał W. Knap).

Zainteresowania naukowe Józefa Smagi zawsze były różnorodne. W wielu artykułach, esejach i recenzjach śledził konteksty społeczne i polityczne literatury rosyjskiej okresu klasycznego i współczesnego, analizował ewolucję doktryny socrealizmu oraz przejawy leninowskiej utopii populistycznej. Bezsporny talent polemiczny, niezależność sądów i odwaga w ich głoszeniu, bo jak sam stwierdził: „Niechęć do spojrzenia prawdzie w oczy, strach przed światem, który nie chce mieścić się w schematach, powoduje okopywanie się na pozycjach tradycjonalizmu, rodzi agresywny izolacjonizm i ksenofobię”³, przejawiały się w tekstach wynikających z zainteresowań osobowością i spuścizną artystyczną twórców, uwikłanych w meandry historii i ideologii, przeżywających dramaty moralne: Maksyma Gorkiego (*Maksym Gorki: koniec legendy*), Borysa Pasternaka (*Borys Pasternak i futurozmyślenie rosyjskie, Борис Пастернак. Доктор Живаго (Революция против героя)*), Wasilija Biełowa (*Wasilij Biełow: w wiejskiej pulapce*), Wiktora Astafjewa (*Wiktor Astafjew. Logika bohatera negatywnego*), Aleksandra Sołżenicyna (*Dzień, jakich wiele. O „Jednym dniu Iwana Denisowicza” A. Sołżenicyna, Aleksander Sołżenicyn: trudności z adaptacją, Aleksander Sołżenicyn i jego Rosja*), Warłama Szalamowa (*Tadeusz Borowski i Warłam Szalamow. Literatura rosyjska w nowych interpretacjach, Aleksander Sołżenicyn i Warłam Szalamow (wnioski z łagrowej martyrologii)*).

Wyrazem współczesnego odczytania twórczości pisarskiej wybitnych Rosjan oraz próbą zrozumienia ich postaw i podejmowanych przez nich wyborów jest tekst *Zmartwychwstanie Tolstoja*, w którym zaznaczył, że „nie zrozumiemy Tolstoja, jeśli nie uzmysłowimy sobie, że był osobą niezwykle skomplikowaną”⁴. Nie przeszkadza to jednak Autorowi dać sugestywną charakterystykę pisarza: „Było w nim coś nie-ludzkiego, coś, co każe widzieć w nim arogancką pychę wszechwiedzącego proroka” i krytycznie ocenić jego negację kultury jako „przyzwolenia dla barbaryzacji”⁵, która nastąpiła po 1917 roku.

W artykule *Anton P. Czechow w perspektywie totalitarnej*, Smaga postrzega pisarza jako reprezentanta twórczości niezależnej od koniunktur, sprzeciwiającego się „stadnemu kolektywizmowi” i stanowiącego „wyłom w proroczo nauczycielskiej tradycji literatury rosyjskiej, symbolizowanej postaciami Dostojewskiego i Lwa Tołstoja, czy mniej wspaniałym Gorkim wraz z jego epigonami”⁶. Podawaniu w wątpliwość dogmatów czy stereotypów towarzyszy polemika z tradycją historyczno-literacką. Twórcy XX-wieczni interesują badacza również w kontekście przełamywania przez nich kanonu socrealistycznego w sferze języka i koncepcji świata

³ J. Smaga, *Wasilij Biełow: w wiejskiej pulapce*, [w:] *Literatura rosyjska w nowych interpretacjach*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego nr 1539, red. H. Mazurek, Katowice 1995, s. 136.

⁴ *Zmartwychwstanie Tolstoja*, rozmowa z prof. Józefem Smagą, „Dziennik Polski”, 27.01.2015, [w:] <https://dziennikpolski24.pl/zmartwychwstanie-tolstoja/ar/3729642> (21.12.2019), (rozmawiał W. Knap).

⁵ J. Smaga, *Anton P. Czechow w perspektywie totalitarnej*, [w:] *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich 4*, „Slavica Wratislaviensia CXXII”, red. A. Paszkiewicz, Ł. Kusiak-Skotnicka, Wrocław 2003, s. 115.

⁶ *Ibidem*, s. 112.

oraz dążenia do indywidualnej ekspresji (*Jurija Trifonowa powieść współczesna* („*Czas i miejsce*”). Przenikliwa w tym względzie jest diagnoza współczesnej literatury rosyjskiej, zaprezentowana w artykułach *Aleksander Prochanow, czyli nowe oblicze postmodernizmu* i *Literatura rosyjska – barometr transformacji*.

Niejednokrotnie Profesor Smaga przejawiał zainteresowania przekładoznawczym aspektem dzieła literackiego. Niemało miejsca poświęcił też omówieniu zjawisk wynaturzeń językowych w sferze społeczno-politycznej, których rejestratorką była literatura rosyjska. „Nowojaz”, ten „sterylnie czysty język stalinowskiej nowomowy”⁷, wyrażał dążenie ideologów nowej władzy do panowania nad anarchicznym żywiołem i do stworzenia nowego człowieka. Publikacje ostatnich lat przed odejściem na emeryturę, wydawane w polskich czasopismach naukowych i publicystycznych oraz wypowiedzi radiowe i telewizyjne dotyczyły tematów z pogranicza literatury rosyjskiej i zjawisk społeczno-politycznych.

Podobnie polemiczny charakter mają recenzje rozpraw czy artykułów, których autorem był Józef Smaga. Ich forma często ma charakter dialogowy. Smaga spiera się z autorką czy autorem recenzji i jednocześnie z dziełem czy pisarzem, którym poświęcony jest tekst, wprowadza wątki poboczne, cytuje, dopowiada, szuka analogii ze współczesnością. Według Profesora powieść Leonida Andriejewa *Saszka Żegulow* [*Сашика Жегулёв*] opisuje psychologię terrorysty, a przecież, jak zaznacza badacz, współczesny terroryzm światowy ma rodowód rosyjski. Skomplikowane dzieje satyry rosyjskiej XX wieku budzą w Nim analogie z okresem panowania Katarzyny II, preferującej „uśmiechnięty” wariant satyry, natomiast w rozważaniach na temat nowej formy alienacji bohatera współczesnej literatury rosyjskiej odwołuje się do marksizmu, pojmowanego jako idea uwolnienia człowieka od kapitalistycznej alienacji. Literatura modernizmu rosyjskiego, jak sądzi, była, „jeśli nie «ostrzeżeniem», to z pewnością memento, czy wręcz zapowiedzią zbliżającej się katastrofy”⁸.

Podobnie partnerski stosunek przejawiał Profesor Smaga wobec swoich studentów i magistrantów, których wypromował kilkuset. W studentach dostrzegał zawsze partnera do rozmów, jego niekonwencjonalny sposób prowadzenia zajęć, duże poczucie humoru, erudycja i fenomenalna pamięć, zjednywały mu słuchaczy.

Józef Smaga, profesor zwyczajny od 2004 roku, sam uznawał się za rusycystę, historyka dziejów ZSRR i znawcę systemu komunistycznego. Od drugiej połowy lat 70. ubiegłego wieku jego uwagę coraz bardziej absorbowały zagadnienia najnowszych dziejów Rosji, co, jak twierdził, „w naturalny sposób wynikało ze studiowania literatury współczesnej zawsze integralnie z historią polityczną tego kraju związanej”⁹.

⁷ J. Smaga, *Maksym Gorki: koniec legendy*, „Slavia Orientalis” 1993, t. XLII, nr 2, s. 251.

⁸ Z recenzji prof. Józefa Smagi (fragment recenzji na okładce) książki I. Malej, *Syndrom budy jarmarcznej, czyli symbolizm rosyjski w kręgu arlekinady*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2004.

⁹ Źródło archiwalne. J. Smaga, *Autoreferat*, 25.07.2000, [w:] Archiwum Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie.

Decydujący w tym względzie był czas stanu wojennego, kiedy to w latach 1982–1988 stał się jedną z czołowych postaci intelektualnego ruchu oporu w Polsce, brał aktywny udział w niezależnym ruchu wydawniczym i samokształceniowym, na łamach miesięczników „Myśli Nieinternowane” i „Sygnał” pisał pod pseudonimem Jędrzej Boruta i Szczęsny Trzymalski. Ten ostatni to aluzja do nazwiska Feliksa Dzierżyńskiego i podobno, jak sam Smaga przypomniał w jednym z wywiadów, był to jeden z najbardziej udanych pseudonimów. W wydawnictwach podziemnych opublikował kilkadziesiąt różnych tekstów, felietonów, esejów, tłumaczeń, związanych z szeroko pojmowaną kulturą rosyjską. Ze swadą i satyrycznym zacięciem pisał o źródłach władzy totalitarnej, systemie łagrowym, ruchu dysydenckim, prawach człowieka w Rosji, o sytuacji po rozpadzie Związku Radzieckiego, o problemach narodowościowych w Rosji i ZSRR, patologiach społecznych, językowych mechanizmach manipulacji, o nieznanym polskiemu odbiorcy pisarzach, wreszcie, o skomplikowanych historycznie relacjach polsko-rosyjskich.

Właśnie w tych warunkach zrodził się pomysł *Krótkiej historii ZSRR*, co doprowadziło do wydania w 1982 roku książki – pierwszego naukowego zarysu dziejów Związku Radzieckiego *Narodziny i upadek imperium. ZSRR 1917–1991*. Poszerzony i uwspółcześniony wariant książki ukazał się w 2001 roku i nosił tytuł *Rosja w 20 stuleciu*. Oficyna „Myśli Nieinternowane” wydała również inną ważną pracę Józefa Smagi *Droga Aleksandra Solżenicyna*.

Aktywne uczestnictwo w małopolskich strukturach „Solidarności”, zaangażowanie, praca popularyzatorska to osobna, ale jakże ważna karta w życiu Profesora: w 1995 był stałym współpracownikiem „Arki”, w latach 1989–1991 pozostawał w składzie redakcji „Universitasu”, organu NSZZ „Solidarność” Uniwersytetu Jagiellońskiego, przez pewien czas pełniąc w nim obowiązki redaktora naczelnego. Za „udział w rozwoju niezależnej kultury polskiej”, w roku 1990 został uhonorowany wyróżnieniem Fundacji Polcul Foundation.

We współautorstwie z Grzegorzem Przebindą napisał leksykon biograficzny *Kto jest kim w Rosji po 1917 roku* (2000). Przejawem wielkiej pracowitości Józefa Smagi jest opracowanie przez Niego kilkunastu haseł do leksykonu *Idee w Rosji* (m. in. *Ameryka, Duma, Imperium, Napoleon, Rusofobia, Etnocentryzm, Azja, Bucharin, Mikołaj, Freud w Rosji, Internacjonalizm, Populizm, Realizm socjalistyczny, Żydzi, Starzec, Klasowość*). Spod jego pióra wyszły również studia na temat problemów politycznych i społecznych Rosji (*Joseph de Maistre nad Nową, Włodzimierz Lenin – przygoda populistyczna. Zagadnienie rosyjskie, Korupcja w Rosji bolszewickiej i Federacji Rosyjskiej, Po pierwszym jubileuszu. (Z perspektywy pięciu lat po rozpadzie ZSRR), Lew Trocki (1879–1940), Na gruzach czerwonego imperium*) oraz dziejów prawosławia rosyjskiego (*Wokół prawosławia i światopoglądu religijnego inteligencji rosyjskiej, W poszukiwaniu własnej drogi. Cerkiew prawosławna Patriarchatu Moskiewskiego końca stulecia*).

Profesor Józef Smaga, człowiek o ogromnym obszarze zainteresowań i tytanicznej pracowitości, przez całe swoje życie zawodowe, przez prawie pięćdziesiąt lat, był związany z Katedrą Literatury Rosyjskiej obecnego Uniwersytetu Pedagogicznego.

Nagradzany wielokrotnie przez kolejnych rektorów uczelni za wybitne osiągnięcia w pracy naukowej, pełnił wiele funkcji: w latach 1996–2003 był Przewodniczącym Komisji Słowianoznawstwa krakowskiego oddziału PAN, wiceprzewodniczącym Komisji Wschodniosłowiańskiej PAU, a od 1996 roku wchodził w skład Komitetu Słowianoznawstwa PAN w Warszawie.

Był promotorem i recenzentem wielu rozpraw doktorskich i habilitacyjnych, superrecenzentem, wymagającym, ale bardzo sprawiedliwym i doceniającym cudzą pracę, autorem kilkunastu wniosków o nadanie tytułu profesora, recenzentem w sprawie nadania godności doktora *honoris causa* Uniwersytetu Jagiellońskiego Tomaszowi Venclovie. Uczestniczył w konferencjach, sympozjach i spotkaniach naukowych. Współpracował z wieloma ośrodkami naukowymi w kraju, by wymienić choćby Uniwersytet Jagielloński czy Uniwersytet Wrocławski.

Profesor Józef Smaga będzie żył w naszej pamięci nie tylko jako wybitna osobowość, ale także człowiek życzliwy wobec świata i jednocześnie wyczulony na wszelki jego fałsz, człowiek obdarzony niepospolitym poczuciem humoru, mistrz sztuki epistolarnej w jej najbardziej finezyjnym wydaniu, przede wszystkim jednak człowiek skromny, bezinteresowny i odważny, zwłaszcza wtedy, gdy o tę odwagę było najtrudniej.

W ostatnich latach życia czytał powieść *W poszukiwaniu straconego czasu* – mówił wtedy o smakach, zapachach dzieciństwa i młodości, które, jak pisał Marcel Proust, są „jak dusze, przypominają sobie, czekają, spodziewają się – na ruinie wszystkiego – i dźwigają niestrudzenie na swojej znikomej kropelce olbrzymią budowlę wspomnienia”¹⁰.

Aurelia Kotkiewicz, Barbara Stawarz

¹⁰ M. Proust, *W poszukiwaniu straconego czasu*, t. I, *W stronę Swanna*, przeł. T. Żeleński (Boy), Wyd. MG, Kraków 2013, s. 74.